

РОЛЬ «ТРЕТЬОГО СЕКТОРУ» В ДЕРЖАВОТВОРЕННІ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Маріан Токар,

кандидат історичних наук, доцент, докторант
кафедри державного управління, Львівський
регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління
при Президентіві України

Маріан Токар. Роль «третього сектору» в державотворенні Карпатської України.

Досліджується роль громадських організацій регіону в процесі національного державотворення Карпатської України. Акцентовано увагу на передумовах їх виникнення, головних складових участі у розбудові громадянського суспільства міжвоєнного періоду, державотворчих ініціативах «третього сектору» загалом. Встановлено внесок громадських активістів у розбудову партійних і політичних структур. Доведено, що багаторічний досвід у творенні засад громадянського суспільства сприяв формуванню демократичних цінностей у світогляді карпато-української громадськості. Автором використано синергетичний підхід до аналізу участі політичних і громадських інститутів у процесі державотворення Карпатської України.

Ключові слова: Карпатська Україна, державотворення, громадські організації, громадянське суспільство.

Marian Tokar. The Role of the «Third Sector» in the State-building of the Carpathian Ukraine.

The role of public organizations of the region in the process of national state-building of the Carpathian Ukraine has been explored. The emphasis is laid on the preconditions of their emergence, the main components of participation in the development of civil society within the interwar period, and the state-building initiatives of the «third sector» in general. The contribution of public activists to the development of party and political structures has been established as well. It has been proved that many years of experience favouring the foundations of civil society contributed to the formation of democratic values in the worldview of the Carpatho-Ukrainian public. The author uses the synergetic approach to the analysis of the participation of political and public institutions in the process of state-building of the Carpathian Ukraine.

Key words: Carpatho-Ukraine, state-building, public organizations, civil society.

Проголошення незалежності держави Карпатська Україна в 1939 році не було випадковим явищем, а стало наслідком багатьох внутрішньо- і зовнішньополітичних чинників. За 80 років, які минули з того часу, українські, угорські, польські, словацькі, чеські, російські, німецькі, американські та канадські дослідники, серед яких є як науковці, так і любителі-красзнавці вже здавалося дослідили й вивчили всі бодай більш-менш значимі ознаки тогочасних державотворчих процесів у Карпатах. Серед багатьох авторів, які досліджували цю тематику, були, є і, очевидно, будуть далі як прихильники, так і противники української влади, яка у 1938 – 1939 роках постала в епіцентрі складних суспільно-політичних та національно-культурних відносин.

Так чи інакше, але проголошення незалежної державності Карпатської України залишається фактом, який об'єктивно заперечити важко. Важко заперечити й споконвічним ворогам, які не можуть змиритися із тим, що місцеве населення самоорганізовано й надзвичайно відповідально поставилося до доленосних подій, до внутрішніх і особливо зовнішніх викликів часу.

Своїм матеріалом ми хотіли б зацентувати увагу на ролі регіональних громадських організацій, які поряд із політичними партіями стали одними із об'єднавчих центрів карпато-українського громадянського суспільства й інтегрували національно-культурний сегмент державотворення. Але для того, щоб адекватно оцінити потенційну спроможність впливу на згадані процеси громадських організацій, варто, на нашу думку, оглянути весь спектр тогочасного «третього сектору». А його витoki сягають так званого «чехословацького» періоду в регіональній політичній історії, що стало яскравим прикладом суспільної самоорганізації місцевих громадян міжвоєнного Закарпаття в 1919 – 1939 роках. У свою чергу, новостворена держава – Перша Чехословацька Республіка – йшла на зустріч громадянам, уконституйовано запроваджувала демократичні політичні відносини й вибудовувала відповідну політичну систему.

У суспільній теорії та практиці демократичних держав (а Чехословаччина була саме такою – *Авт.*) можна зустріти твердження, що громадська організація є одним із головних інститутів громадянського суспільства. Водночас досить часто використовується умовна прив'язка громадянського суспільства до витоків так званого «третього сектору». Він походить із багатосекторної моделі, яка розподіляється на управлінські (або такі,

що мають вплив) групи (сектори), що взаємодіють між собою і здійснюють контроль над державою та суспільством. Вони не є нормативно визначеними, тому вживаються переважно умовно. Разом з тим, названі сектори досить швидко увійшли в науковий та позанауковий вжиток і зайняли чільне місце серед типових власних назв. Як відомо, перший сектор формують органи державної влади, другий сектор – це бізнес, економіка. Четвертий сектор (часто використовується термінологічне словосполучення «четверта влада») – це засоби масової інформації (ЗМІ). Сьогодні побутує думка, що п'ятий сектор – це влада місцевих громад, тобто безпосередньо народу [8].

На наш погляд, саме громадські організації виступають головним інститутом громадянського суспільства як складової третього сектору не формально, а реально є дієвим інструментом прояву громадської ініціативи, яка спрямована на реалізацію, насамперед, громадських цілей і завдань, що скеровують до кращого життя суспільства.

Приналежність громадянського суспільства і громадських організацій до третього сектору є ключовим моментом визначення важливості ролі громадян у розвитку держави. Ось так було і тоді. Громадянське суспільство в Закарпатті почало розвиватися вперше у часи входження регіону під назвою Підкарпатська Русь до складу Чехословацької Республіки. Як наслідок, у регіоні широкого розбудовувалася масштабна мережа національно-культурних, творчих, професійних (фахових), релігійних, господарських, спортивних, жіночих і молодіжних громадських організацій та спілок. Аби цей процес не був хаотичним, при Політичному рефераті Цивільного управління Підкарпатської Русі здійснювалася їхня реєстрація. Відповідний документ, завірений держслужбовцями, підтверджував легітимність громадської структури, давав право на реалізацію програми і статуту організації.

Отримавши можливість демократичного розвитку суспільства після входження до складу Чехословаччини, місцеве населення активно залучилося до створення різноманітних політичних партій та громадських організацій, які б виступали гарантами їхніх політичних, громадських, господарських, культурних, національних та інших прав і свобод. Якщо політичні організації знаходилися під впливом урядових та антиурядових настроїв, що впливало на можливість маніпулювання громадською думкою під час виборчих процесів, то

формат неполітичного спектру громадських організацій повною мірою був забезпечений вільним доступом до самозбереження громадських, культурно-національних та професійних інтересів, що гарантувалося конституційними засадами від 1920 року [2]. Відтак характер мережі громадських організацій практично не мав правових обмежень, а тому підпадав і під політико-партійні впливи. Разом з тим, розвиток демократії сприяв надзвичайно масовій громадській активності. Про це свідчить той факт, що на початок 1926 року в регіоні було офіційно легалізовано діяльність понад півтори сотні громадських організацій.

Серед найвідоміших із усіх регіональних громадських організацій того часу були Товариство «Просвіта», яке стало обличчям українського культурно-національного табору регіону та «Общество ім. Олександра Духновича», яке очолило русофільський спектр політико-культурних настроїв місцевого населення [5]. Сотні інших організацій та спілок забезпечували громадянам усі можливі на той час права й свободи у всіх сферах людської життєдіяльності.

Декілька детальних фактів. Товариство «Просвіта» – найпотужніша українська громадська організація культурно-освітнянського спрямування – існувало в Закарпатті у міжвоєнний період впродовж 1920 – 1939 років. Установчі збори організації відбулися 9 травня 1920 року в Ужгороді у приміщенні міського жупанату. На них були присутні 119 делегатів – прихильників українського напрямку в регіоні. Головою товариства одногосно було обрано Юлія Бращайка, який незмінно очолював «Просвіту». Його заступником став Августин Волошин. До Головного Відділу ввійшли: В. Гаджега, В. Желтвай, П. Медвідь, М. Стрипський, М. Творидло, А. Штефан, М. Долинай, С. Клочурак, В. Шуба, М. Полянський, І. Чуляк, А. Товт, П. Яцко, Й. Бокшай [6, с. 190 – 191].

Згідно зі Статутом, головна мета товариства полягала в «культурному і економічному піднесенні підкарпатсько-руського народу, передусім виховання його в моральнім і патріотичнім дусі» [6, с. 191]. Головний Відділ створив цілу низку комісій, які відповідали за різні ділянки роботи: організаційну, по спорудженні в Ужгороді Народного Дому, музейно-бібліотечну, аматорський драматичний гурток, видавничу, театральну, музичну, літературно-науковий відділ, комісію у назвах місцевостей Підкарпатської Русі. Організаційні структури «Просвіти» постійно зміцнювались і на 1936 рік включали, крім централі (центрального органу), 13 філій і 234

читальні – всього 248 структурних одиниць, з них 9 структурних одиниць знаходились на терені Пряшівщини, у Празі, Братиславі та в інших містах і селах. При товаристві станом на 1937 рік діяло 135 театральних гуртків, 94 хори, 44 спортивно-молодіжні організації, 12 духових оркестрів [6, с. 191 – 193].

Уже у перші роки існування (1920 – 1924) товариством було проведено сотні святкових вечорів, присвячених закарпатським і українським громадсько-культурним діячам, театральних і танцювальних вистав, хорових виступів та інших акцій культурно-освітнього характеру. Товариство проводило змістовну просвітницьку роботу через активну видавничу діяльність. Особливою популярністю серед народу користувалися щорічні календарі «Просвіти», часописи «Пчілка», «Просвіта», «Світло». Товариство ініціювало широку видавничу кампанію для різновікових груп населення, чим сприяло підвищенню рівня освіченості в регіоні.

При товаристві діяв «Руський театр товариства «Просвіта», який за неповні 10 років існування дав понад 1200 вистав, переважно української класики. Після захоплення Карпатської України військами гортистської Угорщини «Просвіта» була ліквідована, а активні просвітяни опинилися в угорських в'язницях і концентраційних таборах. Були розстріляні деякі керівники просвітянських осередків (С. Фігура, Я. Завальницький, І. Ващишин, І. Грига та інші) [5]. Упродовж свого існування товариство зуміло залучити до своїх лав найкращих національно свідомих представників краю й надалі сприяло більш згуртованій участі у суспільно-політичному житті.

Упродовж 1920 – 1930 років Товариство «Просвіта» активно розбудовувало мережу культурних інститутів. Справжнім національно-культурним центром закарпатців став Народний дім «Просвіта» в Ужгороді. Активна діяльність Товариства «Просвіта», його осередків, філій сприяла неабиякому зрушенню в суспільній та національній свідомості краян, що яскраво підтвердив Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді (17 жовтня 1937 року) у роботі якого, а також під час маніфестаційного походу взяло участь близько 15 тисяч закарпатських українців, які представляли понад 300 населених пунктів краю [5].

Крім «Просвіти», яка стояла в авангарді «третього сектору» українців регіону, й інші громадські організації в своїй роботі торкалися всіх сфер суспільного життя громадян. Зокрема, мережу

так званих фахових (професійних) організацій найкраще представляли педагогічні товариства. Серед них варто назвати «Школьная помощь» (1919), «Педагогічне товариство Підкарпатської Русі» (1920), «Учительське товарищество Подкарпатської Русі» (1920), «Товариство учительства горожанських шкіл Подкарпатской Русі» (1924), «Шкільна матка русинів Чехословацької Республіки» (1926), «Учительська громада» (1929) та ін. Не варто забувати й про чисельну мережу місцевих пожежних добровільних організацій та ін. [5].

Широкий спектр громадянського суспільства доповнювали й спортивні громадські організації «Сокіл», «Русь», «Ужгородський атлетичний клуб» та інші. Зокрема, значних успіхів досягли спортсмени першого національного спортивного клубу в Закарпатті СК «Русь» (тенісна і футбольна секції), який був утворений в Ужгороді 15 серпня 1925 року. Футбольна команда стала легендою не тільки в межах краю. Її виступи прикрашали спортивні майданчики Чехословаччини, Угорщини й Галичини. СК «Русь» – переможці чемпіонату Підкарпатської Русі і Східної Словаччини (1929 – 1933), чемпіон Словаччини серед слов'янських команд (1933 та 1936). Саме в 1936 році СК «Русь» стали називати командою «літаючих учителів», оскільки в її складі грало багато педагогів за фахом. Тож ці організації також відіграли важливу роль у громадському житті Підкарпатської Русі [4].

Крім названих громадських організацій, які безперечно були гегемонами у вказаний період, існували й діяли структурно й кількісно менші товариства. Серед них слід назвати товариство інвалідів «Надія» (1920), «Січ» (1920), «Пласт» (1921), «Жіночий Союз» (1922) та ін. Особливої уваги заслуговує і діяльність молодіжної організації «Пласт». Із перших років входження Закарпаття до Чехословаччини «Пласт» розгорнув мережу своїх структур по всьому краю. Так, лише в 1934 році в її структурі існувало 88 куренів із 3280 пластунами. «Пласт» виховував молодь в українському патріотичному дусі, на українських національних і моральних ідеалах, культурних цінностях. До його лав залучалась переважно шкільна молодь, котра отримувала світоглядний вишкіл. За час існування «Пласт» виховав тисячі активних національно-свідомих громадян і відіграв помітну роль у громадсько-політичному житті краю [5].

З подібною метою створювалася й спортивно-оздоровча та просвітницько-виховна організація «Січ», яка наприкінці 1930-х років стала зародком воєнізованої громадсько-політичної структури «Карпатська Січ». Фактично в лавах останньої зібралися різні представники громадськості, котрі пройшли вишкіл у середовищі багатьох громадських організацій (професійних, спортивних, жіночих, молодіжних та ін.), а також чисельних політичних партій. За архівними даними, до лав «Карпатської Січі» навіть намагалися влитися понад 300 ідеологічних противників карпато-української незалежності з представництва місцевих комуністичних осередків. Щоправда, очевидно, це робилося за вказівкою з більшовицької Москви (Комінтерн) для ведення підривної діяльності в регіоні [3]. Так чи інакше, навіть цей факт говорить про неабиякий авторитет організації в середині і за межами краю, а також про те, що процес державотворення Карпатської України не був випадковим чи неочікуваним явищем у світовій історії.

Варто зазначити, що в регіоні діяли й окремі громадські організації інших національних меншин, зокрема євреїв, чехів, словаків, угорців, німців, але їхня національна консолідація більш якісно відбулася в лавах політичних партій, які гарантували захист в тому числі й не політичних прав і свобод громадян. Участь в суспільно-політичному житті таких структур залежало від різних матеріально-фінансових можливостей, спроможності поширення організаційних цінностей структури, агітації членів, специфіки програмних завдань [4]. В історії серед інших найпомітніший слід залишили такі об'єднання представників національних меншин як словацька «Матіца Словенська» (1919), єврейське «Дерево життя» (1923), німецьке «Товариство німецької культури» (1927). Кількість чеських, словацьких і єврейських товариств ширилося й серед національної молоді.

Мережа релігійних громадських організацій забезпечувала інтереси всіх віросповідань, представники яких проживали в регіоні (римо-католики, греко-католики, православні, юдеї).

Громадські організації в демократичному суспільстві могли вільно конкурувати між собою й публічно розгортати свою діяльність у межах усієї території краю. Так склалося, що конкуренцію витримували тільки матеріально та соціально забезпечені інституції. Під останніми розуміємо не тільки безпосередній людський ресурс, який складав так званий соціальний капітал тогочасного

регіонального соціуму, а й досягнення ним суспільного порозуміння, єдності та цілей, що сприяли стабільності та демократичному розвитку [1, с. 281]. У цьому, на наше переконання, і крився головний потенціал громадянського суспільства в одному з регіонів Чехословацької Республіки, що через громадські організації консолідовано й усвідомлено підходило до участі і в політичному житті суспільства, а невдовзі й до національного державотворення. Отже, саме «третій сектор» став джерелом досягнення взаємної довіри громадян і влади й сприяв єдності інтересів державних і суспільних в регіоні. Принаймні сотні громадських активістів стали в авангарді державотворення Карпатської України.

І справді, чимало українських громадських організацій, лідером серед яких залишалася «Просвіта», відіграли значну роль у процесі консолідації проукраїнських національних і політичних сил у культурній сфері, що мало важливе значення в тогочасних умовах. Товариство у даному випадку виступало добре організованою культурно-національною базою згаданих партій, об'єднавчим ядром українців – членів різних політичних організацій. На фоні активності партій і товариства «Просвіта» логічним був процес пошуку шляхів консолідації проукраїнських політичних сил краю у сфері національно-політичній.

Громадсько-культурні діячі того часу брали активну участь у суспільно-політичних процесах. Значною мірою активісти цього та інших українських товариств залучилися до формування блоку українських політичних партій в Закарпатті, що вказує на цікавий і, найголовніше, ефективний симбіоз політико-партійного та національно-культурного спектру. Так, головою Руської хліборобської (земледільської) партії став Андрій Товт, відомий просвітянин, член головного віділу крайової «Просвіти», засновник читальні «Просвіти» в с. Дравці, що поблизу Ужгорода. Секретарем партії обрали адвоката Юлія Брацайка, голову крайового товариства «Просвіта», а заступниками голови – Юрія Добея, Івана Деяка, Василя Джомурата, Августина Волошина. Всі вищеназвані діячі були активістами культурно-просвітньої організації «Просвіта». Це, у свою чергу, і визначило чітко направлену співпрацю партії й товариства в різних сферах діяльності. Серед членів «Просвіти» були й представники інших політичних партій, які розгорнули свою діяльність у краї, – Соціал-демократичної партії Підкарпатської Русі, крайкому Комуністичної партії Чехословаччини, Аграрної партії.

Зокрема, до керівного органу СДППР входили такі діячі-просвітяни, як Яцко Остапчук, Євген Пуза, Степан Клочурак та ін. Потрібно відзначити й те, що офіційні друковані органи партій «Руська Нива», «Свобода», «Вперед» регулярно висвітлювали на своїх шпальтах життя «Просвіти» [7, с. 264 – 265]. Просвітянами проводилися масові акції, які торкалися всіх сфер суспільного життя, виступали за єдність українського народу по різні боки Карпат, відстоюючи українську мову, культуру. Одночасно члени «Просвіти» були й представниками інших громадських організацій (професійних, релігійних, жіночих, молодіжних), що тоді не заборонялося.

Суспільно-політична ситуація, яка складалася в регіоні наприкінці 1930-х років, все ближче підводила національно свідомих діячів українського руху до думки про об'єднання всіх громадсько-політичних сил української орієнтації в єдину національну організацію, беручи за приклад саме «Просвіту». Проведення 17 жовтня 1937 року Величного Всепросвітянського з'їзду в Ужгороді показало реальну можливість такого об'єднання. Того дня чи не вперше зникли (хоч і на один день) ідеологічні непорозуміння між політичними партіями української орієнтації. На всепросвітянське свято спільно зійшлися, крім первинних осередків «Просвіти», «Січі», «Пласту», різних національних товариств та союзів, і члени та лідери Християнсько-народної партії, Української селянської партії, українських фракцій Соціал-демократичної партії Підкарпатської Русі, Аграрної та Комуністичної партій [6, с. 192 – 195].

Ближче до кінця 1930-х років у Європі відчувалася глобальна напруга, яка загрожувала демократичним цінностям у світі. Тиранічні режими не давали шансів вижити молодим демократіям, серед якої була й чехословацька. У цей час політична криза поглинула всі політичні сили в державі й посилила відцентрові тенденції в окремих регіонах. Діяльність партій також була паралізована. Але на новий рівень відповідальності ступили громадські лідери, які об'єднавшись у регіональну Народну раду (Перша Центральна Руська Народна Рада), взяли на себе відповідальність за долю края. Товариство «Просвіта», яке й надалі залишалось наймасовішою українською організацією регіону, продовжувало відігравати найпомітнішу роль не тільки у національно-культурному пробудженні місцевого населення, а й у державотворчому визначенні невдовзі автономної Карпатської України. Разом з іншими громадськими організаціями вони слугували акумулятором культурно-духовного розвитку

закарпатців і залучали їх до більш активної участі в суспільно-громадському житті, що й проявилось на межі 1938 – 1939 років. Уже наприкінці 1938 року найбільшу увагу почала привертати до себе «Карпатська Січ», яка трансформувалася із типової громадської організації у воєнізовано-патріотичну, а згодом стала виконувати й функції армії Карпатської України.

Розмірковуючи над цими подіями, хотілося б висловити припущення, що цей факт переконливо засвідчив про єднання політико-партійних і національно-культурних складових регіонального життя і став прикладом синергетичного ефекту в суспільній практиці, коли відбулося взаємовигідне розуміння громадянами й політико-партійними лідерами загальної суспільно значимої мети – державотворення. Це надзвичайно патріотичне виявлення консолідації перед загрозою фізичного знищення ворогом стало чудовим прикладом для сучасних і прийдешніх поколінь українців. Ми впевнені в тому, що якщо б не надзвичайно несприятливі зовнішньополітичні чинники (фашизація сусідніх держав та початок Другої світової війни) національна консолідація держави і суспільства сприяла б подальшим демократичним успіхам Карпато-Української Держави.

Упродовж 1920 – 1930 років регіональний соціум, завдяки демократичним ініціативам чехословацької та місцевої влади, успішно накопичував так званий соціальний капітал, який знайшов своє вираження у відповідних нормах, відносинах і соціальних зв'язках, у використанні досвіду громадянської відповідальності, самоорганізації та мобілізації особистості перед фактом забезпечення не тільки власних громадських інтересів, а й вирішення суспільно значимих завдань, що сприяло залученню до державотворчої взаємодії комплексних інтересів держави і суспільства.

Після Віденського арбітражу, вимушеного переїзду карпато-українського уряду з Ужгорода в Хуст, проголошення автономії й курсу на мобілізацію національних сил у регіоні громадські організації, як і політичні партії українського спрямування поступилися своїми організаційними амбіціями й зосередилися на формуванні державотворчих засад Карпатської України. Ідеологічні вороги українофілів і сьогодні закидають тогочасним урядовцям антидемократизм у ставленні до суспільства, апелюючи тим, що влада заборонила існування як політичних, так і громадських організацій, тим самим позбавила громадян висловлення іншої

(опозиційної) думки. Але авторитарні методи управління мали виправдання в сенсі небезпечності буденних подій в регіоні, пов'язаних із веденням гібридної війни проти Карпатської України угорськими та польськими терористичними групами, а також провокаціями місцевих антиукраїнських сил.

У такому сконсолідованому дусі впродовж січня – березня 1939 року відбулося формування єдиної політико-партійної структури – Українського національного об'єднання, яка очолила створення держави, підготовка й проведення виборів до регіонального парламенту, що отримав назву Сойм, а згодом і самі засідання парламентарів, що виголосили на весь світ офіційні рішення нової незалежної держави у Європі – Карпатська Україна. Усе це стало можливим і завдяки «третьому сектору», який був породженням процесу демократичного плюралізму в Чехословацькій Республіці і носив об'єктивно позитивний характер, а приклад практичної реалізації демократичних повноважень через призму участі широких верств населення у діяльності громадських організацій піднімав на високий рівень можливості формування громадянського суспільства в тогочасних умовах і сприяв подальшому, хоч і в деформованому вигляді, державотворчому процесу в Карпатській Україні.

Список використаних джерел

1. Лившин А. Я. Некоммерческие организации в политике. *Политология. Лексикон* / Под редакцией А. И. Соловьева. М.: РОССПЭН, 2007. С. 280 – 291.
2. Пушкаш А. Цивилізація или варварство: Закарпатье 1918 –1945. М., 2006. 560 с.
3. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 495. Оп. 281. Д. 111. (*Личное дело Руцака В. В.*)
4. Токар М. Громадські організації Закарпаття як прояв громадянського суспільства в міжвоєнній Чехословаччині. *Закарпаття онлайн*. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/114544-Hromadski-orhanizatsii-Zakarpattia-iaak-proiav-hromadianskoho-suspilstva-v-mizhvoiennii-Chekhoslovachchini>
5. Токар М. Мережа регіональних громадських організацій Закарпаття у 1920 – 1939 роках. *заКарпатія: просвітницько-пізнавальний портал*. URL: <http://www.zakarpattia.com/wp-admin/post.php?post=802&action=edit>
6. Токар М. Розгалуження громадських організацій Закарпаття як прояв громадянського суспільства в Першій Чехословацькій Республіці. *Ужгородські чеські наукові читання: історія, культура, політика, право: Наук. зб.* Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. С. 189 – 195.

7. Токар М., Басараб В. Роль «Просвіти» у процесі становлення та розвитку політичних партій Закарпаття в 1920 – 1939 роках. *Carpatica – Карпатика: Політологічні студії: історія, теорія, практика*. Ужгород, 2003. Вип. 21. С. 260 – 269.
8. Що таке третій сектор? *Громадська організація «Чайка»*. URL: <http://chaika.org.ua/%D1%89%D0%BE-%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%B5-%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%82%D1%96%D0%B9-%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80/>